

Een spinozistische blik op de (geo)politiek

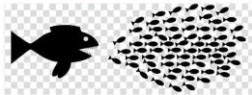
Lezing vanwege de bijeenkomst 'De Natuur als Wetgever. Een spinozistische maatschappijvisie' naar het gelijknamige boek van Fred Neerhoff en David Bakker, op zondag 27 april 2025 in de Centrale Bibliotheek te Den Haag, georganiseerd door Stichting Spinoza Den Haag.

1. Spinoza's natuurrecht

Spinoza's Natuurrecht

Vissen zijn door de natuur bestemd tot zwemmen en de grote om de kleine op te eten, en daarom nemen de vissen met het hoogste recht van de natuur bezit van het water en eten de grote de kleine op.

Benedictus de Spinoza
Theologisch-politiek traktaat (1670)

Zoals Fred Neerhoff zojuist heeft uiteengezet is Spinoza's Natuur Begrip anders dan gebruikelijk. En dat zelfde geldt voor Spinoza's Natuurrecht. Het traditionele natuurrecht verwijst naar morele natuurwetten. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de natuurrechtleer van de 13^e-eeuwse monnik en theoloog Thomas van Aquino.¹ Deze morele natuurwetten behelzen de van de christelijke God afkomstige universele, eeuwige en onveranderlijke morele wetten of regels. Voorbeelden van (morele) natuurwetten zijn:

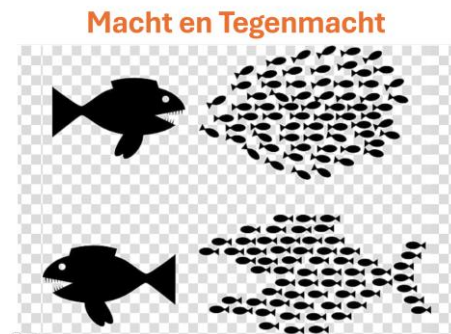
- 'Doe het goede en laat het kwade na'
- 'Streef je zelfbehoud na'
- 'Wees sociaal'
- 'Leer de waarheid over God kennen'
- 'Streef naar vrede'
- 'Onthoud je van hetgeen van anderen is'
- 'Geef terug aan anderen wat van hen is'
- 'Kom je beloften na'
- 'Vergoed de schade die door jouw nalatigheid is ontstaan'
- 'Erken dat sommige misdaden vergelding eisen'
- 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat dan ook een ander niet'

Deze morele natuurwetten zijn dus niet van mensen afkomstig maar van God en zweven ergens rond. En de mens heeft de bijzondere en raadselachtige gave om deze regels met zijn Rede te identificeren, althans volgens de aanhangers van dit traditionele natuurrecht.

Spinoza verstaat onder natuurrecht heel iets anders. Hij stelt het natuurrecht namelijk gelijk aan de werking van de fysische natuurwetten en daarmee aan de macht van de gehele Natuur. Natuurwetten zijn bij Spinoza dus geen morele wetten maar de fundamentele natuurkrachten van de fysica waar Fred Neerhoff het net over had. Deze amorele natuurwetten hebben via

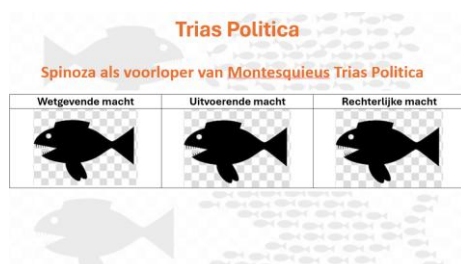
een afweging van (levens)belangen uiteindelijk wel een moraal tot gevolg. De werking van de natuurkrachten betekent voorts dat in Spinoza's Natuur het recht van de sterkste geldt. Spinoza brengt dit duidelijk tot uitdrukking in het vissen topos in het Theologisch-politiek traktaat: "Vissen zijn door de natuur bestemd tot zwemmen en de grote om de kleine op te eten, en daarom nemen de vissen met het hoogste recht van de natuur bezit van het water en eten de grote de kleine op."²

2. Macht en Tegenmacht

Het recht van de sterkste is niet nastrevenswaardig maar volgens Spinoza een feitelijk gegeven. Daarin heeft hij natuurlijk gelijk. Je kan wel vinden dat het onwenselijk is maar dan doe je aan wensdenken. Dat is net zoiets als tegen de zwaartekracht zijn. De erkenning van het recht van de sterkste betekent natuurlijk niet dat je bij de pakken moet gaan neerzitten. In tegendeel. Je moet zorgen dat je zelf sterk bent zodat je niet wordt onderdrukt. Heb je last van een macht (bijv. kapitalisten), organiseer dan een tegenmacht (bijvoorbeeld een vakbond). In de westerse wereld was actieve vakbondspolitiek (vanaf de 19^e eeuw) de belangrijkste democratiserende kracht die leidde tot betere arbeidsvoorwaarden, afschaffing kinderarbeid, ontstaan politieke partijen, algemeen kiesrecht en uiteindelijk tot de welvaartsstaat. Dit alles staat nu onder druk. De organisatiegraad van vakbonden is in Nederland nog maar 15% en maar weinig mensen zijn politiek actief.

3. Trias Politica

In de tijd van Spinoza was er natuurlijk nog geen sprake van vakbonden maar het thema macht en tegenmacht speelt bij hem wel degelijk een belangrijke rol. Spinoza is er namelijk alles aan gelegen om het recht van de sterkste - binnen het verband van de staat - in goede banen te leiden met als doel het creëren van individuele vrijheid voor burgers. Hij werkte dit vrijheidsbeginsel in zijn in 1677 postuum gepubliceerde *Politieke Traktaat*³ nader uit door staatszaken, zoals wetgeving en uitvoering, over diverse overheidsorganen te verdelen en de rechtspraak op te dragen aan een van de andere overheids machten te onderscheiden gerechtshof. Daarnaast diende de staat grenzen te stellen aan de invloed van de kerk ten behoeve van de stabiliteit van de samenleving. Anders dan bij Thomas Hobbes, die voor één soeverein met ondeelbare macht pleitte, mogen staatszaken volgens Spinoza nooit in handen van één individu worden gelegd. Zo trachtte hij een evenwicht tussen de diverse machten te

creëren om de negatieve kanten van het door emoties gedreven menselijk gedrag (willekeur en machtsmisbruik) te beperken zonder dat dit verlammend werkt op het functioneren van de overheid. Dit was bijna driekwart eeuw vóór het verschijnen van *De l'Esprit des Lois* (1748), waarin de Franse rechtsfilosoof Charles de Montesquieu (1689-1755) de later algemeen geaccepteerde scheiding der machten (*trias politica*) voorstelt.⁴

4. Invloed Machiavelli

Het denken in termen van macht heeft Spinoza mede ontleend aan de diplomaat en politiek theoreticus Niccolò Machiavelli (1469-1525). Spinoza was uitermate positief over deze Florentijn en noemt hem in zijn *Politiek Traktaat* een zeer scherpzinnige en bijzonder vooruitziende man die heel heilzame raadgevingen heeft geformuleerd om de vrijheid te beschermen. Machiavelli zocht naar een antwoord op het geweld en de corruptie die hij om zich heen zag in het verscheurde Italië van zijn tijd. Zijn politieke raadgevingen, die heel duidelijk hun weerslag hebben gevonden in Spinoza's Traktaat, komen er op neer dat je op de eerste plaats moet kijken naar mensen zoals ze daadwerkelijk zijn en niet zoals ze volgens de christelijke moraal horen te zijn. Dus als wezens die zich vooral door hun emoties laten leiden en niet door de rede. Op de tweede plaats moet je kijken hoe politieke machtsuitoefening in de praktijk werkt zonder je daarbij te laten hinderen door christelijk moralisme. Dus zoals Machiavelli de wrede machthebber van de Italiaanse regio Romagna, Cesare Borgia, observeerde⁵, zo zou je ook moeten kijken naar figuren als Trump, Xi Jinping, Modi en Poetin om tot een realistische analyse te komen en daar vervolgens naar te handelen. Je ziet hier ook weer dat krachtig stelling wordt genomen tegen wensdenken. Zoals Fred terecht opmerkte legden Machiavelli en Spinoza de nadruk op resultaat en niet op goede bedoelingen.

5. 'Trump is the symptom, not the disease'

Laten we met die spinozistische, machiavellistische blik eens naar het fenomeen Donald Trump kijken. Want een figuur als Trump komt natuurlijk niet uit de lucht vallen. Hij is een product van een tamelijk corrupt politiek systeem dat al decennia lang antidemocratische tendensen vertoont.⁶ We hebben nu niet de tijd om hier over uit te weiden maar ik volsta met één observatie, te weten dat Hillary Clinton in 2016 voor de beslissende politieke doorbraak van Trump heeft gezorgd. Clinton, de presidentskandidate voor de Democraten (N.B. na zelf de voorverkiezingen ten koste van Bernie Sanders te hebben gemanipuleerd⁷), dacht namelijk in dat jaar de presidentsverkiezingen te kunnen winnen als de Republikeinse kandidaat onder druk van concurrentie binnen de eigen partij extreem conservatieve standpunten zou gaan

innemen.⁸ De Democraten welgezinde media zouden daartoe veel aandacht moeten geven aan extreemrechtse kandidaten bij de Republikeinse voorverkiezingen. Zo'n extreemrechtse kandidaat zou dan als een zogeheten 'Pied Piper' fungeren, d.w.z. een kandidaat die de andere kandidaten dwingt hem te volgen of te imiteren door het doen van valse beloften en het innemen van extreme standpunten. Pied Piper is overigens de Engelse benaming voor de Rattenvanger van Hamelen. Eén van deze rattenvangers was Donald Trump. Deze campagne strategie van de Democraten pakte uiteindelijk desastreus uit. Trump won niet alleen de Republikeinse voorverkiezingen maar versloeg vervolgens Hillary Clinton bij de presidentsverkiezingen. Om haar pijnlijke nederlaag te maskeren hebben Clinton en de Democraten vervolgens jarenlang de complottheorie verspreid dat Poetin Trump aan de macht zou hebben geholpen (het zogeheten Russia-gate complot).⁹

6. Spinoza & internationale betrekkingen¹⁰

We gaan weer terug naar Spinoza. We zagen zojuist dat Spinoza allerlei voorstellen doet om binnen het statuut van de staat een evenwicht tussen de verschillende machten te bewerkstelligen. En op nationaal niveau, het niveau van de staat kan je dit in beginsel ook goed organiseren. De vraag is nu hoe Spinoza naar de internationale verhoudingen kijkt, de verhouding tussen staten onderling. Volgens Spinoza zijn staten elkaars concurrenten waarbij uiteraard het recht van de sterkste geldt. In deze conceptie zijn soevereine staten onafhankelijke staten die zich zelf in stand kunnen houden door effectief hun belangen te behartigen. Naast soevereine staten erkent Spinoza niet-soevereine staten (satellietstaten) die voor hun voortbestaan afhankelijk zijn van andere staten. Niet-soevereine staten zijn heden ten dage bijvoorbeeld de Europese NAVO-landen die voor hun veiligheid afhankelijk zijn van de VS.

Spinoza stelt vast dat staten verdragen met elkaar aangaan om daarmee het risico van een oorlog te vermijden of met het oog op elk ander belang (bijv. een handelsbelang). Als meerdere staten gezamenlijk een verdrag met elkaar sluiten kan er een statenbond (confederatie) ontstaan. Een statenbond kan soeverein zijn of niet (veel of weinig macht). Onze Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795) was een statenbond met een gemeenschappelijk leger en een gemeenschappelijk buitenland beleid. De zeven staten van de Republiek behielden hun onafhankelijkheid maar in het internationale verkeer fungeerde De Republiek als een politieke eenheid.

Met de discussie over het sluiten van verdragen betreden we het terrein van internationaal recht. En dan kan de naam van Hugo de Groot, de vader van het internationaal recht, niet ontbreken. Wat opvalt bij De Groot is dat hij politiek (d.w.z. machtsuitoefening) en recht volstrekt gescheiden houdt. Dit blijkt duidelijk uit de inleiding (zie *Prolegomena* §57) van zijn beroemde *De jure belli ac pacis* (Over het recht van oorlog en vrede, 1625). Daarin deelt hij mede politiek buiten beschouwing te laten omdat dit onderwerp volgens hem losstaat van het onderwerp recht. Volgens Spinoza daarentegen is recht onlosmakelijk met politiek en macht verbonden. Dit is een fundamenteel verschil tussen Spinoza en De Groot.

De Groot bouwde aldus een systeem van internationaal recht op alsof het mogelijk was om het gedrag van staten ten opzichte van elkaar te beperken binnen juridische en morele grenzen. Een belangrijk beginsel in zijn systeem van internationale recht is het ‘pacta sunt servanda’ dat inhoudt dat verdragen tussen staten in goed vertrouwen moeten worden nageleefd. Dit beginsel zien we bijvoorbeeld terug in het Weense Verdragenverdrag uit 1969. De Groots ideeën over internationaal recht berusten, zo lees ik in *Die Idee der Staatsräson*, een standaardwerk uit 1924 van de Duitse historicus Friedrich Meinecke, op een geloof in de mensheid, in de sociale en altruïstische impulsen van mensen, en in het bijzonder op een geloof in de solidariteit van de christelijke volkeren.¹¹ Ik stel vast dat er bij De Groot een flinke dosis wensdenken aan te pas is gekomen.

Pacta sunt servanda?	
1672	Frankrijk valt de Republiek aan (Rampjaar)
1936	Duitsland bezet het Rijnland in strijd met Verdrag van Versailles (1919)
2002	VS trekt zich terug uit het ABM-verdrag ('Anti-Ballistic Missile')
2014-21	Oekraïne en Rusland houden zich niet aan de in 2014/5 gesloten Minsk-akkoorden
2017	VS trekt zich terug uit klimaatverdrag van Parijs
2025	Polen, Estland, Letland, Litouwen en Finland stappen uit het Internationale Landmijnenverdrag

De meer realistische Spinoza lijkt dan ook nadrukkelijk stelling te nemen tegen Hugo de Groots onvoorwaardelijke ‘Pacta sunt servanda’. Spinoza aanvaardt het feit dat staten verdragen verbreken wanneer de vrees voor de nadelige gevolgen daarvan ontbreekt of wanneer de hoop op voordelen van het in stand houden van het verdrag is verdwenen. Als we naar de praktijk kijken is het verbreken van verdragen een vrij gebruikelijke gang van zaken waarmee Spinoza’s realistische benadering wordt bevestigd.

Vanuit Spinoza’s gezichtspunt domineren de grootmachten de internationale politiek. Internationaal recht waarin staten zich onderwerpen aan het gezag van een hogere juridische instantie, zoals bijvoorbeeld het Internationale Strafhof in Den Haag, bestaat in deze constellatie niet. Een rechtsstelsel kan alleen de onderdanen van één soeverein binden.¹² Hedendaagse rechtsgeleerden beschouwen deze visie, juist vanwege de toegenomen rol van internationaal recht, als achterhaald. Is dat terecht? Want als we kijken naar het Internationaal Strafhof dan zien we dat landen als de VS zich, net als Rusland, China, India en Israël, niet hebben aangesloten bij het Internationaal Strafhof.

Sterker nog, de VS heeft in 2002 - George W. Bush was destijds president - een wet uitgevaardigd - de zogeheten *The Hague Invasion Act* - die de Amerikaanse president met alle middelen machtigt, zo nodig met geweld, Amerikaans militair personeel te bevrijden dat door of namens het Internationaal Strafhof gevangen wordt gehouden. Mijn conclusie is: internationaal recht is heel mooi maar als het puntje bij paaltje komt lappen de grootmachten het aan de laars of maken er misbruik van.

Spinoza's visie dat de grootmachten de internationale politiek beheersen is m.i. daarom niet achterhaald en ligt in lijn met het zogeheten 'Realisme' een school van denken binnen de academische discipline van de Internationale Betrekkingen, waarvan de Amerikaan John Mearsheimer een bekende vertegenwoordiger is.¹³ Laten we nu eens met deze Realistische blik naar het wereldtoneel kijken.

7. Opkomst China

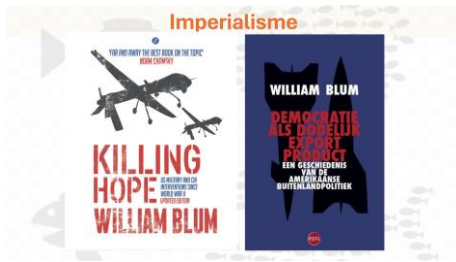
De verhoudingen in de wereld zijn door de opkomst van China als economische, militaire en technologische supermacht aan het wijzigen. Maar laten we ook India niet vergeten dat inmiddels meer inwoners heeft dan China, zo'n 1,438 miljard. Het lag daarom in de lijn der verwachting dat de VS zich meer zou gaan focussen op Azië i.p.v. op Europa. Deze koerswijziging is met het aantreden van Trump in zijn tweede termijn inmiddels een feit.

8. Heeft EU realistische blik op de wereld?

Eerst nog niets over het zelfbeeld van Europa. Als we afgaan op de woorden van Joseph Borell, de EU-buitenlandchef van 2019-2024, hebben wij Europeanen een paradijs op aarde gecreëerd. In 2022 zegt deze Spanjaard in een speech¹⁴: “Yes, Europe is a garden. We have built a garden. Everything works. It is the best combination of political freedom, economic prosperity and social cohesion that the humankind has been able to build.” Verder noemt hij de rest van de wereld een jungle die we beschaving moeten bijbrengen, een nogal koloniale denkwijze waar ik verder niet op zal ingaan.

9. Pax Americana

Inderdaad hebben wij, vooral in West-Europa, sinds WOII een lange periode van vrede en welvaart gekend. Maar dat kwam vooral omdat wij in de pas liepen met de belangen van de Amerikanen die Europa met het Marshall-plan (1948-1952) behoedden voor het communisme waardoor Europa een belangrijke afzetmarkt werd voor de VS. Daarnaast bood de VS Europa middels de NAVO een veiligheidsparaplu. Maar Amerikaanse militairen waren hier natuurlijk ook aanwezig om ons in de gaten te houden. Echter, ingrijpen was niet noodzakelijk omdat de Europeanen zich in de ogen van de Amerikanen redelijk voorbeeldig hebben gedragen. In andere delen van de wereld waar landen niet altijd de VS gehoorzaamden heeft de VS keihard militair ingegrepen (en met andere middelen, bijv. economische dwang). Als u daar meer over wilt weten wijs ik u graag op de boeken *Killing Hope* en *Democratie als dodelijk exportproduct* van William Blum.¹⁵

Interessant is ook een vrij recent wetenschappelijk onderzoek dat een inventarisatie bevat van alle buitenlandse militaire interventies van de VS - bijna 400 - in de periode 1776-2019. Daarvan vond de helft plaats in de periode 1950-2019 en een kwart in de periode na de Koude Oorlog.¹⁶ Mijn conclusie is dat wij in Europa een mooie tijd hebben gehad niet zozeer op eigen kracht maar bij de gratie van de Amerikanen. En laten we het beestje maar gewoon bij de naam noemen: Europa is een gewoon vazal van de Amerikanen.

10. Strategische autonomie Europa

Toch wordt er in de EU al enige jaren gesproken over strategische autonomie: niet te afhankelijk zijn van de VS en het vermogen van Europa om zich militair te verdedigen. Dit kwam niet echt van de grond. Maar op 19 maart van dit jaar presenteerde de EU het plan om de komende jaren 800 miljard in defensie te gaan investeren¹⁷ en daarmee lijkt het thema van strategische autonomie weer nieuw elan te krijgen. Maar is dat zo?

Voor een antwoord op die vraag moeten we een maand verder terug in de tijd. Zo liet de Amerikaanse minister van defensie Pete Hegseth, tijdens een NAVO-bijeenkomst op 12 februari te Brussel, weten dat Europa de defensie-uitgaven beduidend moet opschroeven. Bovendien deelde hij mede dat het onrealistisch was dat Oekraïne alle door de Russen veroverde gebieden zou terugkrijgen en achtte hij de kans dat Oekraïne tot de NAVO zou toetreden verwaarloosbaar. Deze boodschap werd twee dagen later herhaald door de Amerikaanse vice-president JD Vance in zijn beruchte speech tijdens de veiligheidsconferentie in München.

De reden dat Europa hals over kop 800 miljard euro in Europese defensie gaat investeren is dus omdat het moet van de Amerikanen. Bovendien blijft de EU de NAVO zien als de hoeksteen van de Europese veiligheid. Ik kan dit niet anders interpreteren dan dat Europa de Amerikaanse overheersing in stand wil houden, zelfs nu Trump president is. Immers, binnen de NAVO bepaalt de VS de koers. Ik vind dit een teken van zwakheid. Ik zou veel liever hebben gezien dat er een Europees leger komt. Als Europa als autonome eenheid op het geopolitieke toneel wil acteren is een eigen leger onontbeerlijk.

Wat Oekraïne betreft lijkt de EU een wat meer autonoom standpunt in te nemen. De uitkomst van de oorlog tussen Rusland en Oekraïne zou bepalend zijn voor de toekomst van Europa. Ik vraag me af of dit klopt. Ik zou daar nog aan willen toevoegen dat het in kringen van geopolitiek deskundigen als een blunder wordt beschouwd dat de VS Rusland de afgelopen decennia tot vijand heeft gemaakt en daarmee in de armen van China heeft gedreven. Het zou zo maar kunnen dat de VS de komende jaren Rusland tot bondgenoot wil maken in de strijd tegen China.¹⁸ Hoe gaat Europa daar dan op reageren?

Nog een korte opmerking over Gaza dat onder vuur ligt van Israël. Je hoort vanuit de EU nauwelijks kritiek op Israël. Ik denk dat dit komt omdat de EU de VS, dat Israël altijd onvoorwaardelijk steunt, niet voor het hoofd wil stoten.

11. Ten slotte

De grote vraag is dus of Europa in staat is om zelfstandig en effectief zijn belangen te behartigen. Of is het vanuit een overlevingstandpunt bittere noodzaak om het bondgenootgenoot met de VS, waarbij Europa de onderliggende partij is, in stand te houden? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zou Europa eerst het christelijke wensdenken van zich moeten afschudden om conform machiavellistisch-spinozistisch recept een scherp inzicht in zijn belangen en (potentiële) macht te verwerven om daar vervolgens naar te handelen. Zelf zie ik het liefst een sterk Europa met een eigen leger. Uiteraard betekent dit een verdergaande Europese integratie. Wellicht moet de EU een statenbond worden zoals de vroegere Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden? Maar of dat haalbaar is, dat durf ik niet te zeggen. En we moeten als spinozisten onder elkaar wel realistisch blijven natuurlijk.

Ik dank u voor uw aandacht.

Referenties

¹ T. van Aquino, *Over de Wet*, Ingeleid, vertaald en van aantekeningen voorzien door Martin Buijsen, Zoetermeer: Meinema 2008.

² De oorspronkelijke passage uit hoofdstuk 16 luidt: “(Ex. gr.) pisces a natura determinati sunt ad natandum, magni ad minores comedendum, adeoque pisces summo naturali jure aquâ potiuntur, & magni minores comedunt.” De niet geheel correcte vertaling van F. Akkerman luidt: “Zo zijn bijvoorbeeld de vissen door de natuur gedetermineerd om te zwemmen en de grote om de kleinere op te eten; zodoende is het met het hoogste recht van de natuur dat de vissen in **het water leven** en dat de grote de kleinere opeten” (zie: Spinoza, *Theologisch-Politiek Traktaat*, Uit het Latijn vertaald, ingeleid en van verklarende aantekeningen voorzien door F. Akkerman, Amsterdam: Wereldbibliotheek 2010 (vierde druk), blz. 347).

³ B. de Spinoza, *Staatkundige Verhandeling*, uit het Latijn vertaald door Karel D’huyvetters, Werchter, 2013, URL: https://spinoza-in-vlaanderen.weebly.com/uploads/6/9/3/2/69320169/spinoza_tp_afdruk.pdf.

⁴ F. Neerhof & D. Bakker, *De Natuur als wetgever. Een spinozistische maatschappijvisie*, Maassluis: Uitgeverij de Brouwerij 2024, blz. 88-9.

⁵ N. Machiavelli, *De heerser*, Vertaald en toegelicht door Frans van Dooren, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 2007.

⁶ Politiek-filosoof Sheldon Wolin (1922-2015) karakteriseerde het Amerikaanse systeem in een artikel uit 2003 (zie: <https://web.archive.org/web/20110315014529/http://www.thenation.com/article/inverted-totalitarianism>) als een vorm van https://en.wikipedia.org/wiki/Inverted_totalitarianism. Wolins bevindingen vinden ondersteuning in een politicologische studie waaruit blijkt dat de belangen van de gemiddelde Amerikaan in het

politieke besluitvormingsproces nauwelijks worden behartigd, die van de rijke elite des te meer: M. Gilens & B. Page, 'Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens', *Perspectives on Politics*, 12(3), september 2014, p. 564-581.

⁷ Zie:

https://www.salon.com/2016/04/12/this_system_is_so_rigged_outrage_as_superdelegate_system_undermines_democracy_giving_clinton_unfair_edge_over_sanders/.

⁸ Zie: <https://www.salon.com/2016/11/09/the-hillary-clinton-campaign-intentionally-created-donald-trump-with-its-pied-piper-strategy/>.

⁹ Zie: <https://www.thenation.com/article/archive/rip-russiagate/>.

¹⁰ Ik baseer me hier met name op de passages 12 tot en met 18 van Hoofdstuk 3 van het *Politieke Traktaat* (zie blz. 24-26 van de bij noot 4 genoemde uitgave).

¹¹ Ik heb me gebaseerd op de Engelse uitgave van dit werk (met name hoofdstuk 8 'A Glance at Grotius, Hobbes and Spinoza'): F. Meinecke, *Machiavellism. The doctrine of Raison d'Etat and its Place in Modern History*, Translated from the German by Douglas Scott with a General Introduction to Friedrich Meinecke's Work by Dr. W. Stark, New Haven: Yale University Press 1962.

¹² Neerhoff & Bakker 2024, blz. 131.

¹³ Hubert Smeets noemt Mearsheimer in een NRC-column van 30 november 2022 - zonder daar in mijn ogen overtuigende argumenten voor aan te dragen - een intellectuele oplichter:

<https://www.nrc.nl/nieuws/2022/11/30/mearsheimer-is-een-intellectuele-oplichter-a4150050>. André Gerrits, Hoogleraar International Studies and Global Politics aan de Universiteit Leiden, is positiever over Mearsheimer en diens Realisme: <https://spectator.clingendael.org/nl/publicatie/wat-het-realisme-ons-leert-over-de-oorlog-oekraïne>.

¹⁴ Zie: https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-diplomatic-academy-opening-remarks-high-representative-josep-borrell-inauguration-pilot_en. Zie voor een reactie: <https://www.aljazeera.com/opinions/2022/10/17/josep-borrell-eu-racist-gardener>.

¹⁵ W. Blum, 'Killing Hope. US Military and CIA Interventions Since World War II Updated Edition', London: ZED Books 2014 & W. Blum, *Democratie als dodelijk exportproduct. Een geschiedenis van de Amerikaanse Buitenlandpolitiek*, Berchem: Uitgeverij EPO 2015.

¹⁶ S. Kushi & M. Duffy Toft, 'Introducing the Military Intervention Project: A New Dataset on US Military Interventions, 1776–2019', *Journal of Conflict Resolution*, 2023, Vol. 67(4) 752-779, URL: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/00220027221117546>.

¹⁷ Zie: https://www.eeas.europa.eu/eeas/white-paper-for-european-defence-readiness-2030_en

¹⁸ Trump, Vance en Hegseth willen dat er een einde komt aan de oorlog in Oekraïne maar er is ook een factie binnen de Trump-regering die proxy-oorlog met Rusland wil voortzetten. Dat sprake is van een proxy-oorlog blijkt uit een lang artikel dat op 29 maart jl. in de New York Times verscheen: 'The Partnership: The Secret History of the War in Ukraine. This is the untold story of America's hidden role in Ukrainian military operations against Russia's invading armies': <https://www.nytimes.com/interactive/2025/03/29/world/europe/us-ukraine-military-war-wiesbaden.html>. Op 25 februari 2024 berichtte dezelfde krant, ook zeer uitgebreid, dat de CIA Oekraïne al sinds 2016 intensief ondersteunde op het gebied van (o.a. militaire) inlichtingen: <https://www.nytimes.com/2024/02/25/world/europe/cia-ukraine-intelligence-russia-war.html>.